

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОТИДІЇ ЗАЦІКАВЛЕНИХ ОСІБ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF COUNTERACTIONS OF STAKEHOLDERS

Костенко М.В., к. ю. н.,
доцент кафедри криміналістики

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Чорний Г.О., к. ю. н.,
доцент кафедри криміналістики

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню психологічних аспектів, що характеризують протидію зацікавлених осіб в процесі розслідування кримінальних правопорушень. Актуальність обраної теми обумовлена тим, що однією з основних причин недостатньо ефективної діяльності правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю є протидія розкриттю та розслідуванню злочинів, яка останнім часом набула значних масштабів та особливої гостроти, що насамперед пов'язано із розмахом організованої злочинної діяльності, з корумпованістю працівників владних структур і правоохоронних органів. Протидію зацікавлених осіб проаналізовано як один із елементів психологічної характеристики процесуальної діяльності. В роботі зазначено, що протидія додає розслідуванню характер боротьби, є різновидом конфліктної поведінки, викликає негативні емоції у слідчого, прокурора, судді. Вона створює додаткові навантаження у вигляді розумового, фізичного, психологічного та часового напруження, що значно ускладнює здійснення судово-слідчої діяльності.

Значний акцент зроблено на тому, що дослідження психологічних особливостей протидії розслідуванню пов'язано із здійсненням професійних функцій судово-слідчими працівниками, тому потребує певного аналізу такої діяльності з психологічної точки зору, сприяє розробці найбільш досконалих прийомів та методів їх праці та забезпечує слідчих, прокурорів та суддів ефективними науковими рекомендаціями. Висвітлено психологічні особливості протидії зацікавлених осіб, з'ясовано її сутність, види та форми, охарактеризовано суб'єктів протидії та її вплив на здійснення судово-слідчої діяльності, на її ефективність. Обґрунтовано необхідність дослідження психологічних властивостей зацікавлених у протидії осіб. Усвідомлення й розуміння основ, витоків їх поведінки, визначення причин, мотивації при прийнятті тих чи інших рішень, аналіз цілей та психічного стану дозволяє спрогнозувати та передбачити подальші дії зацікавлених осіб, своєчасно винайти запобіжні засоби та ефективно нейтралізувати певні елементи протидії.

Ключові слова: психологічна характеристика процесуальної діяльності, протидія зацікавлених осіб, форми протидії розслідуванню, нейтралізація протидії розслідуванню.

The article is devoted to the study of psychological aspects that characterize the counteraction of stakeholders in the process of investigating criminal offenses. The relevance of the chosen topic is due to the fact that one of the main reasons for the insufficiently effective activity of law enforcement agencies in the fight against crime is the opposition to the detection and investigation of crimes, which has recently acquired a significant scale and particular acuteness, which is primarily related to the scale of organized criminal activity and corruption employees of government structures and law enforcement agencies. The counteraction of stakeholders is analyzed as one of the elements of the psychological characteristics of procedural activity. The work states that counteraction gives the investigation a character of struggle, is a type of conflict behavior, causes negative emotions in the investigator, prosecutor, and judge. It creates additional burdens in the form of mental, physical, psychological and time stress, which significantly complicates the implementation of judicial and investigative activities.

A significant emphasis is placed on the fact that the study of the psychological features of countering the investigation is related to the performance of professional functions by judicial and investigative workers, therefore it requires a certain analysis of such activity from a psychological point of view, contributes to the development of the most advanced techniques and methods of their work and provides investigators, prosecutors and judges with effective scientific recommendations. The psychological features of resistance by interested persons are highlighted, its essence, types and forms are clarified, the subjects of resistance and its influence on the implementation of judicial and investigative activities and its effectiveness are characterized. The necessity of researching the psychological properties of persons interested in countermeasures is substantiated. Awareness and understanding of the basics, origins of their behavior, determination of reasons, motivations when making certain decisions, analysis of goals and mental state allows to forecast and anticipate further actions of interested persons, timely invent preventive measures and effectively neutralize certain elements of countermeasures.

Key words: psychological characteristics of procedural activity, counteraction of stakeholders, forms of counteraction to investigation, neutralization of counteraction to investigation.

Постановка проблеми. Юридична психологія поряд з пізнавальними цілями має своєю метою виховання та навчання слідчих, прокурорських та судових працівників професійній майстерності, формування в них необхідних якостей та усунення негативних явищ в їх діяльності. Психологія повинна забезпечувати слідчих, прокурорів та суддів ефективними науковими рекомендаціями, сприяти розробці найбільш досконалих прийомів та методів їх праці. В цьому зв'язку дослідження психологічних питань, пов'язаних із здійсненням судово-слідчих функцій, потребує певного аналізу такої праці з психологічної точки зору. Досліджуючи закономірності психічної діяльності людини в зв'язку з її професією, ми з'ясуємо її особливості. Вони сприяють пізнанню тих професійних функцій, що виконуються індивідом, а також вдосконаленню організації цієї діяльності. Сучасні дослідження дозволяють встановити професійні якості та психологічні характеристики тих чи інших галузей діяльності людини. В нашому випадку значний інтерес представляє така

галузь суспільної діяльності людини, як процесуальна. Слідча, прокурорська, судова діяльності є найменш вивченою галуззю професійної діяльності людини. Зазначене багато в чому не сприяє вирішенню проблем наукової організації цих видів діяльності. Однією з психологічних характеристик процесуальної діяльності, що значно ускладнює її здійснення, є наявність негативних емоцій, які викликаються протидією зацікавлених осіб.

Більшість осіб, втягнутих у сферу судочинства, зацікавлені в розкритті злочину й покаранні винного. Однак, існує певна група людей, які навпаки зацікавлені в невдачі розслідування й готові прийняти залежні від них міри для того, щоб злочин залишався не розкритим. На жаль таких осіб дуже багато. Одним із них і найбільш зацікавлених є злочинець, який усіма силами протидіє слідчому. Протидія створює додаткові навантаження у слідчого, прокурора, судді у вигляді розумового, фізичного, психологічного та часового напруження, а також додає розслідуванню характер боротьби, яка іноді приймає дуже

гострі форми. Необхідність подолання небезпечних ситуацій, усунення перешкод, конфліктів, що спеціально створюються на шляху слідчого, прокурора, судді викликає в них різні емоційні реакції, вимагає постійних вольових напруг і активної розумової діяльності.

Враховуючи протидію зацікавлених осіб, юридичні працівники в процесі своєї роботи повинні не тільки відбивати і направляти свої власні дії, але й постійно співвідносити їх з інтелектуальною діяльністю всіх учасників справи й причетних осіб, щоб забезпечити успіх, ефективність власних дій та результативність професійної діяльності.

Характерною особливістю протидії є те, що слідчий, прокурор, суддя знаходяться в нерівнозначному положенні порівняно із зацікавленими особами. Це обумовлюється тим, що останні володіють більш повною інформацією стосовно вчиненого, мають переваги в часі, знають, які обставини бажано сховати, тоді як слідчий, прокурор, суддя мають дуже неповне уявлення про те, що саме повинно й може бути встановлено в провадженні. Особи, що здійснюють розслідування, рухаючися слідами злочину, завжди виявляються «у хвості події». Злочинець же має виграну в часі й ініціативу, змушуючи слідчого діяти в максимально ускладненій обстановці.

Слідчий, прокурор, суддя, контактуючи в процесі протидії безпосередньо або опосередковано із зацікавленими особами, так чи інакше змушені торкатися психологічних аспектів їх діяльності. Усвідомлення й розуміння основ, витоків поведінки осіб, що протидіють розслідуванню, визначення причин їх мотивації при прийнятті тих чи інших рішень, аналіз їх цілей, психічного стану допомагають та є значущими при створенні психологічного портрету цих осіб. Вивчення особистості злочинця, інших протидіючих осіб, дослідження їх психологічних властивостей дозволяє спрогнозувати та передбачити подальші дії, своєчасно винайти запобіжні засоби та ефективно нейтралізувати певні елементи протидії.

Актуальність обраної теми обумовлена тим, що однією з основних причин недостатньо ефективної діяльності правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю є протидія розкриттю та розслідуванню злочинів, яка останнім часом набула значних масштабів та особливості гостроти. Це насамперед пов'язано із розмахом організованої злочинної діяльності, з корумпованістю працівників владних структур і правоохоронних органів.

Метою статті є дослідження психологічних особливостей протидії зацікавлених осіб, з'ясування її сутності, форм, суб'єктів протидії та її впливу на здійснення слідчої, прокурорської та судової діяльності, а також на її ефективність.

Стан опрацювання обраної проблематики, аналіз останніх публікацій та досліджень. Дослідженням даного питання займалися науковці в галузі криміналістики, кримінального процесу, кримінології, юридичної психології (праці О. В. Александренко, О. М. Бандурки, В. П. Бахіна, В. Д. Берназа, А. Ф. Волобуєва, М. В. Даньшина, В. К. Лисиченка, І. А. Ніколайчука, Б. І. Хасана, В. Ю. Шепітька, Р. М. Шеховцова, Б. В. Щура та ін.). Нажаль психологічна сторона проблеми протидії зацікавлених осіб все ж таки залишається менш розглянутою. Увагу криміналістів займали питання подолання деяких проявів протидії, переважно, у формі приховування злочинів. Однак на теперішній час наукові дослідження та практика діяльності правоохоронних органів свідчать, що приховування злочину є лише однією, далеко не основною формою протидії.

Виклад основного матеріалу. Раніше під протидією розслідуванню розуміли переважно різні форми й способи приховування злочинів. Сьогодні протидія розслідуванню може бути визначена як навмисна діяльність з метою перешкодження встановленню істини в кримінальному провадженні.

Протидія присутня при розслідуванні майже кожного кримінального правопорушення. В більшості кримінальних проваджень слідчі стикаються з відмовою надавати показання, з наданням свідомо неправдивих показань, з приховуванням відомостей про обставини вчиненого кримінального правопорушення, що є найрозповсюдженішою формою протидії, шляхи подолання якої відомі та використовуються слідчими без зусиль, в тому числі й завдяки розробленим на основі наукових знань та практичних навичок спеціальним тактичним прийомам.

В криміналістичній та психологічній літературі немає єдиного визначення протидії, що включало б у себе всі її риси, і з якого була б зрозумілою сутність цього явища та його мета.

Основним змістом протидії в даний час виступають різні форми впливу (психологічні, фізичні, організаційні) на всіх учасників кримінального процесу. Від окремих проявів протидії розслідуванню переросла в систему активних, цілеспрямованих дій, є обов'язковим елементом злочинної діяльності, внаслідок чого існуючі рекомендації по її подоланню виявляються недостатньо ефективними.

Протидія визначається як перешкодження іншій діяльності, спрямоване на недосягнення контрагентом його цілей, та розглядається як один із видів конфліктної поведінки. Конфлікт – це явище, яке безперечно впливає на кожного. Під конфліктом розуміються протиріччя, що досягли такого ступеню гостроти, коли стикаються протилежні позиції, точки зору, мотиви, принципи. В процесі розслідування у слідчого, прокурора, судді можуть виникати як зовнішні (відкриті), так і внутрішні (закриті) конфлікти.

Зовнішні конфлікти із зацікавленими в протидії особами є, як правило, явними та можуть приймати дуже гострі форми й надавати розслідуванню характер боротьби. Це викликає надлишкові витрати часу та засобів, надмірне інтелектуальне, фізичне навантаження, негативні емоції.

Вплив на психіку внутрішніх конфліктів є більш складним, вони приховані, призводять до розладу із самим собою і можуть виникати на основі боротьби мотивів (між почуттям та розумом, професійним обов'язком та власними бажаннями, безпекою близьких та ін.). До внутрішнього конфлікту у суддів може призвести тиск на них з боку суспільної думки, що наносить збитки інтересам правосуддя. Ще відомий правознавець А. Ф. Коні в своїй роботі «Нравственные начала в уголовном процессе» вказував на можливість тиску оточуючого середовища у вигляді суспільної думки на учасників судочинства, та зазначав, що такий тиск є дуже відчутним й разом з тим невлесним [1, с. 19–48].

Протидія розслідуванню розглядається як «навмисна діяльність зацікавлених осіб, спрямована на перешкодження розкриттю і розслідуванню злочинів за допомогою створення перешкод на шляху встановлення істини по кримінальному провадженню» [2, с. 670]. В психологічному плані важливим є розуміння психологічних особливостей суб'єктів протидії, їх категорій, тих способів поведінки зацікавлених у перешкодженні розслідуванню осіб, в яких саме проявляється протидія, її форми.

Під формою протидії В. К. Лисиченко та Р. М. Шеховцов розуміють «вид активної поведінки протидіючого суб'єкта, у якій у певних проявляючихся зовні ознаках відбуваються його психофізіологічні реакції на ситуацію, що склалася при вчиненні злочину або в ході його розслідування» [3, с. 82].

Сучасні науковці розрізняють види та форми протидії, але єдиної точки зору щодо цих класифікацій та їх сутності в криміналістичній та психологічній літературі на теперішній час не існує. Так, В. Ю. Шепітько вирізняє «внутрішню, зовнішню, комунікативну, стратегічну, організовану та інші види протидії розслідуванню» [2, с. 670].

В роботі В. К. Лисиченка та Р. М. Шеховцова «Проблеми теорії та практики подолання протидії розслідо-

ванню окремих різновидів злочинів, вчинених організованими групами, злочинними організаціями» розглянуто форми протидії за такими критеріями як спрямованість дій (приховування даних про подію та осіб і втручання в розслідування); характер взаємодії особи, яка вчинила злочин, з носіями інформації, що має доказове значення (безпосередня та опосередкована протидія); вид суб'єкту протидії (учасники події кримінального правопорушення або особи, не пов'язані з нею); кількість суб'єктів протидії (одна особа, група, організоване злочинне формування); об'єкти протидії (вплив на фізичних осіб і на предмети матеріального світу); кількість об'єктів впливу (проста і складна); наявність впливу на носії інформації (активна та пасивна) [3, с. 88–90].

Пасивна протидія у вигляді неповідомлення інформації, замовчуванні на допитах про відомі факти може відбуватися з боку свідка, іноді потерпілого. Активна протидія як інсценування події, неправдиві відомості, неправдивий донос та інше, як правило, більш притаманні підозрюваному, обвинуваченому, іноді свідкам. Пасивна протидія є прихованою, латентною, тому на відміну від активної є більш складною для виявлення, що вимагає від слідчого додаткових інтелектуальних зусиль у вигляді висунення версій, прогнозування ймовірних способів поведінки зацікавлених осіб та їх перевірки.

На думку Б. І. Хасана форми протидії зацікавлених осіб в залежності від їх таємності можуть бути прихованими та відкритими, а її види він поділяє на знищення доказів, фальсифікацію доказів, психологічний тиск [4, с. 223–224].

В процесі розслідування конкретного злочину виділяють «внутрішню» та «зовнішню» форми протидії, які запропоновано Белкіним Р. С. Під внутрішньою він розуміє протидію, яку здійснюють ті чи інші особи, причетні до розслідування в будь-якій формі – підозрювані й обвинувачувані, свідки і потерпілі, фахівці й експерти, випадкові особи. Для них характерним є володіння певною інформацією про подію і прагнення сховати, змінити або знищити цю інформацію та її носії. До зовнішньої протидії Белкін Р. С. відносить протидіючу діяльність осіб, які або взагалі не пов'язані з розслідуваною подією та особою, що здійснює розслідування, або пов'язані зі слідчим процесуальними, службовими або іншими владними відносинами чи іншими залежностями [5, с. 130].

Розглядаючи суб'єктів протидії в своїй роботі Белан С. В. та Луценко Т. О. зазначають, що приховування злочину є найбільш характерним для суб'єктів внутрішньої протидії, а вплив, тиск на слідчого, створення умов для вчинення ним незаконних дій, спонування його до вчинення посадового проступку або злочину більш притаманні суб'єктам зовнішньої протидії [6, с. 14]. Ними можуть бути посадові особи підприємств, установ і організацій, де було вчинено злочин, співробітники органів виконавчої влади й представницьких органів, контролюючих і ревізійних органів, правоохоронних органів, родичі, друзі та інші близькі винного.

Протидія створює додаткові навантаження на слідчого, прокурора, суддю у вигляді організаційних, часових, інтелектуальних, моральних, емоційних складнощів та не може не породжувати у них негативних емоцій. Тому їх діяльність протікає на тлі негативного впливу, і з психологічної сторони представляється надзвичайно складною. Негативні емоції створюють велику психологічну напруженість у роботі слідчих, прокурорів, суддів. Незважаючи на емоційний стан та ставлення до

того, що відбувається, вони повинні зберігати повну об'єктивність, щоб уникати помилок та негативного впливу на висновки та рішення.

Слід також зазначити, що розслідування пов'язане з проникненням в особисте життя інших людей, вивченням їх минулого, сімейних відносин, інтимних обставин, укладу життя. В своїй роботі Журавель В. А. розглядає ситуації, коли слідчі органи вимушені вступати в конфліктні відносини не тільки з суб'єктами злочину, але й з потерпілими від їх дій, які відмовляються давати свідчення або умовчують про певні обставини події. Такі ситуації можуть бути обумовлені бажанням приховати елементи віктимної поведінки, страхом за себе та своїх близьких, погрозами з боку обвинуваченого та його рідних. При згвалтуванні потерпілі можуть боятися розголосу матеріалів слідства, приховувати інформацію під впливом ложного сорому, можливості скомпроментувати себе перед близькими, знайомими, сусідами, колегами по роботі [7, с. 169–171].

Також слідчий, прокурор, суддя мають доступ до даних, що містять різний доступ секретності (державна, службова таємниця та ін.). Розголошення таких даних з боку слідчого, прокурора, судді є неможливим, але загальновідомо, яке психологічне навантаження несе в собі необхідність зберігати таємницю, і в такому стані слідчий, прокурор, суддя знаходяться майже постійно. Окрім цього, доступу до таких відомостей можуть протидіяти особи, щодо яких ця інформація збирається, та розголос якої є небажаним для них, тому вони будуть опосередковано протидіяти розслідуванню з метою збереження цієї секретної інформації. Також ще можуть існувати сторонні особи, яким така інформація буде корисною, й вони можуть перешкоджати розслідуванню шляхом недопущення відповідної доказової інформації в сферу карного судочинства та її використання в процесі розслідування, таким чином протидіючи слідчому, прокурору, судді як в отриманні, так і в збереженні в таємниці цих відомостей.

Для адекватного розуміння психічних станів слідчого, прокурора, судді важливе значення має питання присутності екстремальних (незвичайних) умов в їх діяльності. Під екстремальними умовами в психології розуміють наявність в професії стрес-факторів. Вони поділяються на фізичні (шум, низька чи висока температура, недостатність кисню і т. п.) та емоційні фактори (небезпека, підвищена відповідальність, дефіцит часу тощо). Наявність останніх факторів дозволяє віднести діяльність слідчого, прокурора, судді до так званих критичних професій. Слід зазначити, що постійна екстремальність притаманна діяльності льотчиків, диспетчерів, в судово-слідчій же роботі вона проявляється епізодично. Однак екстремальність роботи слідчого, прокурора, судді специфічна тим, що викликається не фізичними (зовнішніми умовами роботи), а постійно діючими емоційними факторами (владними повноваженнями, підвищеною службовою та моральною відповідальністю, дефіцитом часу, протидією зацікавлених осіб, інтелектуальними навантаженнями та негативними емоціями).

Висновки та пропозиції. Протидія зацікавлених осіб є одним із компонентів психологічної характеристики процесуальної діяльності. Усвідомлення й розуміння слідчим, прокурором, суддею її особливостей, врахування впливу таких факторів допоможе уникнути певних негативних моментів, скорегувати свій психічний стан та поведінку, значно полегшити, прискорити й поліпшити здійснення ними своєї професійної діяльності, спрямувати всі можливі сили й засоби на досягнення ефективного результату.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кони А. Ф. Избранные произведения. М. : Госюриздат, 1956. 888 с.
2. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол. В. Ю. Шепітько та ін. Х. : Право, 2018. 952 с.
3. Лисиченко В. К., Шеховцов Р. М. Проблеми теорії та практики подолання протидії розслідуванню окремих різновидів злочинів, вчинених організованими групами, злочинними організаціями : монографія, видання 2-е, перероблене та доповнене. Луганськ : РВВ ЛДУВС імені Е. О. Дідоренка, 2012. 344 с.
4. Хасан Б. И. Противодействие при расследовании преступлений как объект криминалистического и психологического изучения. *Актуальные вопросы государства и права на современном этапе*. Томск, 1983. С. 223–225.
5. Белкин Р. С. Противодействие расследованию и пути его преодоления криминалистическими и оперативно-розыскными средствами и методами. *Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного следствия : учебник* / под ред. Т. В. Аверьяновой, Р. С. Белкина. М. : Новый юрист, 1997. 990 с.
6. Белан С. В., Луценко Т. О. Психологічні прийоми подолання протидії слідству при проведенні окремих слідчих дій. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2009. Вип. 6. С. 11–20.
7. Журавель В. А. Ситуационность тактических приемов при допросе потерпевшего. *Вибрані твори*. Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2016. 704 с.